

The background of the book cover features a close-up photograph of tree branches with vibrant yellow and orange autumn leaves against a soft, overcast sky. Overlaid on this image are two semi-transparent olive-green rectangular boxes. The top box contains the title in white, bold, uppercase letters. The bottom box contains the author's name in the same style. A faint, repeating geometric pattern of interconnected lines is visible within the green boxes.

EEN ECOLOGISCHE BREUKERVARING?

CORONA EN HISTORISCH BESEF

Maria Grever

Een ecologische breukervaring?

Een ecologische breukervaring?

Corona en historisch besef

An ecological rupture?

Corona and historical consciousness

MARIA GREVER

Hilversum

Verloren

2021

Afscheidscollege / Valedictory Lecture
Erasmus Universiteit Rotterdam, 19 februari 2021.

ISBN 978 90 8704 932 2

© 2021 Maria Grever
Uitgeverij Verloren
Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum
www.verloren.nl

Typografie: Rombus, Hilversum
Omslagontwerp: Rombus/Tanja Stropsma

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

**Mevrouw de decaan,
Zeer gewaardeerde toehoorders,**

Op 15 mei vorig jaar zou ik mijn afscheidsrede geven. De tekst was klaar, gasten zouden komen voor een internationaal symposium, hotels waren gereserveerd ondanks het geplande Eurovisiesongfestival, receptie en diner geregeld. Toen gooide corona roet in het eten. Alles en iedereen moest afgezegd worden. Mijn afscheidsrede verhuisde naar de bundel die ik via een webinar in juni presenteerde.¹

De plotse overgang van een drukke baan waarin je veel mensen ziet en spreekt naar de fase van pensioen in combinatie met een – toen nog “intelligente” – lockdown was een desoriënterende ervaring. In plaats van directe ontmoetingen kwamen er Zoom en Teams bijeenkomsten. Collega’s kregen het heel druk met online-onderwijs.

Het werd stil op straat. Geen vliegtuigen, weinig autoverkeer. De lucht werd schoner. De dagen eenvormig. Het leek een sereen voorjaar dat later bekend werd als “de eerste golf”. Het herinnerde aan de autoloze zondagen tijdens het kabinet Den Uyl met de spectaculaire beelden van lege autowegen. Maar anders dan in 1973 overheerste nu social distancing. Ondanks de aankondiging van effectieve vaccins bleef het onzeker of de verspreiding van het virus onder controle kwam. In december was het aantal besmettingen zo hoog dat opnieuw alles op slot ging.

Wat doen lockdowns en social distancing met mensen? Afhankelijk van de thuissituatie leidt dat bij sommigen tot vereenzaming, onzekerheid en verzet; bij anderen tot berusting en soms opluchting over de anderhalve meter samenleving, want het sociaalverplichte zoenen bij wie je dat liever niet doet hoeft niet meer. Ondanks de verschillen in ervaring confronteert deze pandemie ons met een keihard feit: het virus trekt zich weinig aan van nationale grenzen en gebruikt de pijlsnelle mobiliteit volop. Door corona is de samenleving minder maakbaar en beheersbaar gebleken.² Je zou ook kunnen zeggen dat de natuur van zich heeft laten horen en de regie van de mensheid heeft overgenomen. U merkt het al, ik spreek over het coronavirus alsof het een wezen is dat ons gewetenloos bedreigt. Welke voorstellingen hebben mensen eigenlijk over het virus? En zijn die anders dan bij pandemieën in de vroegmoderne tijd, zoals de pest, pokken of cholera?

Hoewel beelden over het virus aan bod komen, concentreer ik me in deze rede op iets anders. Twintig jaar geleden hield ik hier op de campus mijn

oratie *De enscenering van de tijd*. Dat was drie maanden na de aanslag op de Twin Towers. Uiteraard speelde 9/11 een rol bij mijn betoog over historisch besef en het concept tijd. Nu is er weer een ingrijpende gebeurtenis, maar deze keer van een geheel andere aard. Wat zijn de mogelijke effecten van corona op historisch besef? Wordt COVID-19 een breukervaring tussen verleden en toekomst?³ Ik begin mijn betoog met enkele achtergronden over de conceptualisatie mens, geschiedenis en natuur.

“Eigenlijke en oneigenlijke geschiedenis”

Zoals bekend bij vakhistorici, beschouwde R.C. Collingwood de geschiedenis van menselijke handelingen als “eigenlijke geschiedenis”. In zijn essay “Human nature and human history” uit 1936 stelt hij dat “All history is the history of past thought”.⁴ En enkele jaren later noteert hij in zijn autobiografie:

“Historical knowledge is the reenactment of a past thought *incapsulated* in a context of present thoughts, which, by contradicting it, confine it to a plane different from theirs.”⁵

Historici onderzoeken gebeurtenissen uit het verleden en reconstrueren in het heden de gedachten die mensen bij hun handelingen in het verleden daarover hadden. Bij hun onderzoek onderscheiden historici een buitenkant en een binnenkant van de gebeurtenissen. De *buitenkant* is waar, wanneer en hoe een gebeurtenis plaatsvond. De *binnenkant* is het denkproces over doeleinden en motieven, hoe vluchtig ook. De *handeling* verenigt volgens Collingwood beide kanten.⁶ Zo kan de oversteek van de Rubicon door Julius Caesar worden “her-dacht” vanuit zijn ideeën over de macht in de Romeinse republiek en kan de moordaanslag van Gravello Princip in 1914 op de Oostenrijks-Hongaarse troonopvolger “her-dacht” worden vanuit zijn streven naar onafhankelijkheid van alle Slavische volken.⁷ Een veldslag, aanslag, oorlog, toespraak of huwelijk in het verleden kan aan de hand van sporen door onderzoekers worden geactualiseerd via een mentale heropvoering in het heden van toenmalige overwegingen en ideeën over de gebeurtenis.

Dit nu is bij de natuur volgens Collingwood onmogelijk. Er verandert in de natuur veel, maar daarmee is het geen geschiedenis. Astronomie, geologie en paleontologie hebben een historische dimensie, maar anders dan bij gebeurtenissen in de menselijke geschiedenis is er bij de beweging van hemellichamen, het ontstaan van de aarde of bij vulkaanuitbarstingen geen binnenkant met gedachten over intenties en motieven. De natuur ontbeert

historicititeit. Met historiciteit bedoelen we dat behalve het historisch-zijn van de existentie er ook een bewustzijn van is. Mensen *zijn* in de tijd naast andere entiteiten: ze ervaren zichzelf als deel van een tijdstroom en voelen zich in welke vorm dan ook verbonden met het verleden.⁸ Omdat de natuur geen handelingen verricht volgens Collingwoods definitie, noemt hij de geschiedenis ervan “pseudo-geschiedenis” of oneigenlijke geschiedenis.⁹ Kortom, er is bij de natuur geen agency, geen instantie die doelbewust handelingen verricht.

Toch praten mensen vaak over de natuur alsof ze een actor is en worden natuurverschijnselen zoals stormen en orkanen gepersonifieerd. Ook vroeger figureerden ziekten en pandemieën als personages in gedichten en liederen.¹⁰ Marita Mathijssen gaf onlangs een mooi voorbeeld van de dichter Johannes Hasebroek die over de tweede cholera-pandemie in 1848 schreef:

Wie zijt ge, o onbekende
 En ongewenste gast,
 Die, waar ik de ogen wende,
 Mij overal verrast?
 Richt ik naar 't veld mijn schreden,
 Ik zie u dreigend staan,
 En wil ik stadwaarts treden,
 Uw aanzicht grijnst mij aan.¹¹

Het huidige coronavirus spreekt niet minder tot de verbeelding, getuige de liederen, gedichten¹² en vooral metaforen. Mark Rutte beloofde bij de persconferenties om het virus “eronder” te krijgen, met een “hamer te slaan” en er “een beschermende muur” omheen te bouwen. Hugo de Jonge sprak van een “mammoettanker”.¹³ Wopke Hoekstra vergeleek de coronapandemie tijdens Prinsjesdag met een zwarte zwaan die Nederland kwam binnenvliegen.¹⁴ Er zijn columnisten die gesprekken voerden met het coronavirus en hem – want het virus is een man – ervaren als een diabolische figuur die voortdurend onrust stookt, mensen tegen elkaar opzet en de politiek opzadelt met duivelse dilemma’s (wel of niet versoepelingen, wel of niet vaccinatie).¹⁵

CNN journalist Fareed Zakaria beschouwt het virus als de grote versneller van wat al eerder door globalisering was ingezet, zoals een sterke toename van de ongelijkheid tussen rijken en armen.¹⁶ In zijn boek *Ten Lessons for a Post-Pandemic World*, stelt hij dat COVID-19 de wereld fundamenteel heeft veranderd. Een aanslag of een oorlog kan grote impact hebben, maar er zijn altijd wel ergens landen en regio’s waar mensen er weinig van merken. In een interview met historicus Nail Ferguson zei hij onlangs: “9/11 had no ef-

fect on the lives of people in India. Covid has effected everyone.”¹⁷ Het virus is overall.

Inmiddels worden mensen gevaccineerd in de hoop het virus in te dammen. Maar volgens virologen kunnen er weer andere gevaarlijke virussen komen. Het lijkt op een gevecht tussen mens en natuur. Ferguson meent zelfs dat corona de wraak van de natuur is. Dat klinkt intentioneel en misschien wat overdreven, maar de vraag is of Collingwoods onderscheid tussen eigenlijke en oneigenlijke geschiedenis niet een achterhaald mens/natuur dualisme stimuleert.

De mens als planeetveranderende soort

De merkwaardige situatie doet zich nu voor dat mensen aan de ene kant door het coronavirus als een onzichtbare natuurkracht worden gegijzeld terwijl ze aan de andere kant een ontembare macht zijn, die de biosfeer ondermijnt. De mensheid is een planeetveranderende soort geworden, een Leviathan die de aarde in de loop der eeuwen vergaand heeft geëxploiteerd. Belangrijke oorzaken zijn globalisering, urbanisatie, marktdenken en de ongebreidelde groei van het kapitalisme.¹⁸ Historici zoals Dipesh Chakrabarty, David Christian en Cynthia Brown concluderen dat we in het Antropoceen zijn beland, de opvolger van het geologische tijdvak Holoceen dat sinds het einde van de laatste ijstijd (ca. 11.700 jaar geleden) ontstond.¹⁹ Kenmerkend voor het antropoceen is dat de mens bepaalt wat er met de natuur en het ecosysteem gebeurt.²⁰ Oerbossen, landschappen en diersoorten worden door menselijk ingrijpen bedreigd, en vervolgens wordt wat ervan over is met steun van UNESCO als erfgoed beschermd of als “oude” natuur hersteld. Hoe meer landschappen, fauna en flora worden bedreigd, hoe meer prachtige natuurfilms we in de huiskamer kunnen bekijken, begeleid door geruststellende voice-overs zoals van David Attenborough. De wereld als een groot themapark.

Wetenschappers roepen op tot meer ecologisch besef – of tot een “great reset” zoals het World Economic Forum in Davos heeft gedaan²¹ – om te leren van het coronavirus en de ervaringen positief te gebruiken voor de realisatie van een ecologisch verantwoorde toekomst. De Franse filosoof Bruno Latour komt op voor een radicaal andere verhouding tot de aarde. We zitten als mensen volgens hem te veel vast in het oude idee van vooruitgang, waarbij de aarde te lang is beschouwd als een onuitputtelijke bron met de mens als een wezen dat tegenover de natuur staat: “Pas als we onszelf radicaal anders gaan verhouden tot de aarde en haar bewoners, kunnen we

met nieuwe oplossingen komen.”²² Mensen, fauna, flora, landschappen en dingen zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden. In zijn boek *We Have Never been Modern* uit 1991 heeft Latour gepleit om bij wijze van experiment de dingen, zoals de natuur, een politieke stem te geven, een “parlement der dingen”.²³ Dit gaat nogal ver en recentelijk nuanceert Latour zijn ideeën enigszins.²⁴ Toch is deze benadering intussen geconcretiseerd in Nieuw-Zeeland, waar de Whanganui rivier – geheel naar wens van de inheemse Maori gemeenschap – rechtspersoonlijkheid heeft gekregen.²⁵ In Nederland is een heuse Ambassade van de Noordzee opgericht om te onderzoeken of dieren, planten, mensen en dingen in en rond de Noordzee een stem kunnen krijgen. Op de website lezen we: “Eerst gaan we leren *luisteren naar* de zee, vervolgens leren *spreken met* om ten slotte te kunnen *onderhandelen namens* de zee en het leven in de zee.”²⁶ Als je dit doortrekt dan hadden de haringen uit de Noordzee bij de Brexitonderhandelingen beslist niet mogen ontbreken....

Al deze voorbeelden zijn een uiting van een groeiend ongemak over de vernietiging van de biosfeer en de aarde, én van een groeiend besef dat de oppositie mens en natuur niet deugt. Historici houden zich echter nauwelijks met deze kwestie bezig. Historica Leora Auslander stelde in 2005: “Historians are, by profession, suspicious of things.”²⁷ Ondanks environmental history en de material turn blijven we in de voetsporen van Leopold von Ranke nog sterk gericht op schriftelijke bronnen, al is er wel een verandering gaande.²⁸

Latour is ook een van de grondleggers van de bekende Actor Network Theory (ANT), een groep wetenschappers die sedert de jaren tachtig een constructivistische aanpak van de veranderende relatie mens en ding voorstaat. Binnen ANT worden verschijnselen geïnterpreteerd als sociale netwerken waarin de klassieke, essentialistische tegenstelling tussen actieve mensen en passieve objecten ter discussie wordt gesteld.²⁹ In deze visie kunnen objecten, quasi-objecten en andere niet-menselijke elementen binnen een netwerk agency bezitten. De laatste jaren wordt daar ook de natuur toe gerekend. Onderzoekers in erfgoedstudies, zoals Sian Jones, beklemtonen het bestaan van interactieve (vaak verborgen) relatienetwerken tussen mensen, dingen en plaatsen die een lange tijd overspannen.³⁰

Dingen zijn niet neutraal of passief, en vaak verbonden met een bepaalde omgeving. In haar boek *Spiegelreflex* analyseert Susan Legêne etnografische voorwerpen, educatief materiaal, textiel en andere visuele bronnen van Europees kolonialisme die de opbouw van natiestaten schraagden.³¹ Een bekend voorbeeld zijn koloniale schoolplaten.³² Na de onafhankelijkheid van Indonesië en Suriname verdwenen deze bronnen naar de depots van Nederlandse musea. Veel van deze objecten hadden grote afstanden in tijd en

ruimte afgelegd. De laatste decennia worden ze weer geëxposeerd maar nu vanuit postkoloniaal perspectief. Die exposities lokken soms heftige reacties uit. Dit blijkt uit de actie van vijf Congolezen die uit het Afrika Museum bij Nijmegen vorig jaar een houten grafbeeld uit de vitrine ontvreemden en deze actie filmden. Het was een performatief statement tegen de expositie van koloniale roofterkunst. Met hun “roof” zeiden ze: dit object moet terug naar huis, naar ons land.³³

Studies over de levensfasen van een object – bekend van het onderzoek van de antropoloog Igor Kopytoff³⁴ – zijn inmiddels uitgebreid met biografisch historisch onderzoek naar plaats en landschap. Historica Paula Findlen bepleit een geïntegreerde benadering van de geschiedenis van mens en natuur.³⁵ En tijdens het laatste digitale KNHG jaarcongres “Meer dan Menselijk Verleden: Historici, Eco-geschiedenis en Environmental Humanities” in samenwerking met de Vrije Universiteit werd de vraag naar een historisch actorschap van het milieu en het belang van omgevingsgeschiedenis besproken.³⁶ Interdisciplinair onderzoek naar milieu, klimaat, biosfeer en materiële omgeving kan leiden tot nieuwe inzichten over natuurverschijnselen, pandemieën, de interactie tussen mensen, dieren, planten en objecten, en tot het herijken van concepten als autonomie en eigendom.³⁷ Bestaat er dan een binnenkant bij de natuur? Dat lijkt me niet. Het “her-denken” van het smelten van een gletsjer of het vallen van een komeet is onzinnig. In die zin had Collingwood een punt. Maar zijn onderscheid tussen eigenlijke en oneigenlijke geschiedenis heeft het beeld van de superieure mens als actieve actor *tegenover* een passieve natuur wel versterkt. De natuur, inclusief het menselijk handelen, werkt 24 uur per dag en kent een eigen dynamiek.

Als COVID-19 één ding heeft aangetoond dan is het dat het negeren van de verstrengeling van mens, milieu, klimaat, flora, fauna, globalisering en materiële cultuur onze leefomgeving beschadigt en uiteindelijk tot een vernietiging van de aarde en onszelf kan leiden. Het is tijd voor meer ecologisch besef, om het gesleep met goederen en mensen over de wereld, het grootschalig verwoesten van bossen en landschappen, de overexploitatie van grond, het gebruik van pesticiden en kunstmest, en het verhandelen van zeldzame dieren en planten te stoppen. Al die menselijke ingrepen komen voort uit verschillende – soms zelfs goed bedoelde – motieven, variërend van de onstuitbare honger naar enorme winsten en het creëren van werkgelegenheid tot het versterken van spirituele krachten en het behoud van cultureel erfgoed via toerisme. Deze omgang met de aarde leidt tot “verwoestijning” (uitdroging en monoculturalisme) en tot onthistorisering van landschappen (het gelijkschakelen of uitwissen van hun geschiedenis). Volgens historicus Auke van der Woud zijn begrippen zoals “woeste gronden” niet alleen uit het Ne-

derlandse landschap verdwenen maar ook uit ons collectieve geheugen en taalgebruik.³⁸ Het is een vorm van ecologische amnesie.

Intussen zijn we hard op weg naar een zelfgecreëerde ecocide. Hoewel we veel meer kennis hebben van virussen dan tijdens de Spaanse griep in 1918, richten regeringen zich vooral op bestrijding van het verschijnsel (niet onbelangrijk natuurlijk) maar te weinig op preventie. Het uitgangspunt is nog steeds dat de natuur iets buiten ons is en dat agency voorbehouden blijft aan mensen om verandering te initiëren. Dit mens/natuur dualisme is sinds Rousseau diepgeworteld in het westerse denken. De natuur werd verheerlijkt, op een sokkel geplaatst, geromantiseerd en geobjectiveerd.³⁹ Onder invloed van rationalisme, kapitalisme, urbanisatie en industrialisatie plaatste de mensheid zichzelf tegenover de natuur. Op deze dichotomie is het hedendaagse historisch besef gebaseerd. Deze kwestie zal ik nu als laatste vanuit het concept historische cultuur bespreken.

Historische cultuur en historisch besef

In Rotterdam hanteren we een brede en dynamische benadering van historische cultuur. We onderzoeken de verwevenheid van populaire en academische vormen van geschiedbeoefening op drie niveaus: de *verhalen* over het verleden; de *organisatie* van de betekenisgeving (archieven, leerstoelen, standbeelden, rituelen); de *geschiedconcepties*, de vaak onbewust ideeën over het historisch proces (vooruitgang, neergang, eschatologie).⁴⁰ In deze benadering is historisch besef deel van een historische cultuur: het besef van de eigen historiciteit, van alles wat ons omringt en van de plaats die de oriëntatie in de tijd bij elk handelen inneemt. Op deze manier wordt historisch besef gehistoriseerd en ontdaan van zijn universele pretenties die feitelijk gebaseerd zijn op een Eurocentristisch wereldbeeld.⁴¹ Zo heeft historisch besef in de historische cultuur van de Maori's in Nieuw-Zeeland een andere betekenis dan in Nederland. Bij de Maori's zijn mens en natuur verbonden, zoals bleek uit de wettelijke erkenning dat de Whanganui rivier "a singular entity (is) that is 'indivisible' from its people".⁴² In Nederland steunt historisch besef op de notie van een maakbare toekomst met de mens als actieve actor tegenover de natuur.

Binnen de hermeneutische filosofie betekent historisch besef het besef dat we in een traditie van overgeleverde interpretaties staan, in termen van Hans-Georg Gadamer: de *Wirkungsgeschichte*. Interpreteren of *verstaan* is volgens Gadamer de basisactiviteit van het menselijk bestaan.⁴³ We verstaan de wereld steeds vanuit het *voorverstaan*, de vertrouwde interpretatiekaders

die verbonden zijn met de cultuur waarin we opgroeien. In de loop van hun leven passen mensen al of niet geleidelijk hun interpretatiekaders aan, want elke ervaring is een proces van (vaak onbewuste) bemiddeling tussen oud en nieuw.⁴⁴ Nieuwe ervaringen kunnen ook botsen met bestaande interpretatiekaders. Het besef van de permanente voortgang van de werkingsgeschiedenis noemt Gadamer werkingshistorisch besef.⁴⁵ Hoewel we de werkingsgeschiedenis nooit volledig kunnen vatten is het besef ervan cruciaal omdat daarmee het idee van gefixeerde interpretaties en canons wordt ondermijnd.⁴⁶

Dit discours is natuurlijk net zo goed westers gekleurd, maar het bevat wel aanknopingspunten voor een mondiale ecologisch historisch besef. Hermeneutici stellen namelijk dat mensen in een dialoog of gesprek kunnen leren van elkaar en van hun omgeving. Een *historisch* gesprek bestaat dan globaal uit twee stappen: het verstaan van bronnen uit het verleden enerzijds en de reflectie op de eigen hedendaagse positie en eventuele emoties daarbij anderzijds.⁴⁷ Het gesprek met de te interpreteren bron (zoals het verhaal van een veteraan, een oorkonde, monument, foto of landschap) kan ons bewust maken van ons voorverstaan en aansporen de eigen interpretaties kritisch te ondervragen. Langs deze weg kan een open houding ontstaan tegenover bestaande tradities en het eigen functioneren daarbinnen.⁴⁸

Conclusies

Wat kunnen we nu concluderen over de effecten van corona op historisch besef? Een eerste effect betreft de tijdsoriëntatie. Door de mondiale omvang en impact van het virus is de verwachting dat mensen in de postcorona wereld gaan denken in termen van de tijd vóór en ná corona. Dit is nu al gaande. Dagbladen schrijven soms zelfs over 2020 als coronarampjaar,⁴⁹ een aanwijzing voor een collectieve breukervaring. De kans is groot dat deze ervaring de periodisering in de geschiedwetenschap en het geschiedenisonderwijs zal beïnvloeden.

Een tweede effect raakt de praktijk van de geschiedbeoefening. Mede onder invloed van corona hebben historici nu meer oog voor ecologische bronnen (zoals waterbeheer, ruilverkaveling, veenexploitatie) en is de interesse voor ecogeschiedenis toegenomen.⁵⁰ Dat geldt ook voor de wereld van onderwijs en musea waar omgevingsgeschiedenis en erfgoededucatie een goede ingang zijn voor de integratie van een ecologisch perspectief.⁵¹ De eenzijdige Rankeaanse nadruk op schriftelijke bronnen, het scriptocentrisme,⁵² is in diskrediet geraakt. Historici gebruiken naast documenten in toenemende mate sensorische en niet-menselijke bronnen.⁵³ Een gesprek met een ero-

derend landschap of een pandemie lijkt vreemd, maar natuurverschijnselen kun je wel – net als een tekst of een monument – historisch duiden. Een vruchtbare invalshoek is de biografisch historische benadering, zoals het bestuderen van de levensfasen van een standbeeld, een gebouw, een plek in de natuur of een heel landschap.⁵⁴ Dat brengt me op het derde effect.

In 2008 noteerde Chakrabarty: “the wall between human and natural history has been breached”.⁵⁵ Misschien is het inderdaad zover gekomen. Door corona is de urgentie gegroeid om voorbij de oppositie mens-natuur te denken en ons bewust te zijn van de continue betrokkenheid van de mens op de wereld. Het welzijn van mensen is afhankelijk van een gezonde aarde.⁵⁶ Het streven naar *planetary health* en een ecologisch verantwoorde toekomst, zoals het World Economic Forum bepleit, vraagt echter om een nieuw verleden. We staan als geesteswetenschappers voor de opgave om een geïntegreerde mondiale geschiedenis van mens, natuur en omgeving samen te stellen in samenwerking met antropologen, biologen, virologen en aardwetenschappers. Gebeurt dat niet dan worden we bij een volgende pandemie weer verrast. Dat betekent dat we afstand moeten nemen van het mens/natuur dualisme met de mens als centrale actor. Wat we natuur noemen is een cultureel en historisch bepáalde voorstelling die zich via de werkingsgeschiedenis aan ons voordoet. Het idee van de natuur als een beheersbare entiteit buiten ons is ontstaan in een bepaalde tijd en is niet universeel. Als mensen zich bewust worden van deze specifieke werkingsgeschiedenis, kan meer ecologisch historisch besef ontstaan. Dan is corona een ecologische breukervaring, een *point of no return*.

Dankwoord

Graag maak ik van de gelegenheid gebruik om enkele mensen te bedanken. Dat is allereerst Siep Stuurman die tien jaar lang op de faculteit een inspirerende collega was. Hij en Kees Ribbens stonden in 2006 aan de wieg van het Center for Historical Culture (het CHC). Robbert-Jan Adriaansen was de eerste student-assistent van het CHC. Hij heeft vanaf het prille begin enthousiast de website én de Newsletter verzorgd, en inhoudelijk veel bijgedragen. Mede door het verwerven van diverse subsidies – NWO, derde geldstroom en het War Heritage project – groeide het CHC uit tot een flinke onderzoeksgroep. De Leidse didacticus Leo Dalhuisen schonk bovendien zijn geschiedenismethoden en didactische boeken aan het CHC waardoor we met de UB een unieke Historisch Didactische Collectie konden opbouwen. Ik dank iedereen die in de loop der jaren het CHC hebben versterkt: student-asis-

tenten, promovendi, postdocs, universitair docenten, bijzondere en gewone hoogleraren, en de UB. We hebben boeiende seminars en internationale conferenties georganiseerd, vaak afgesloten met gezellige diners. Een absoluut hoogtepunt was de nieuwjaarsbijeenkomst in 2017 in Nijmegen “Heel CHC bakt”.

Het CHC kreeg ook internationale support, zoals met name van Peter Seixas, directeur van het Center for the Study of Historical Consciousness aan de University of British Columbia in Vancouver. Zijn onderzoek en centrum dienden als voorbeeld voor het CHC. Niet minder belangrijk was Mario Carretero van de Universidad Autónoma te Madrid. Mario nodigde me in 2010 uit om een paper te geven in Madrid; sindsdien is onze vriendschap gebleven. Met hem en Stefan Berger uit Bochum gingen we het avontuur aan om het grote *Research Handbook Historical Culture and Education* samen te stellen. Ik dank ook Angela Bermudez, Terrie Epstein, Anna Clark, Carla Peck, Jocelyn Létourneau, Sían Jones, Terry Haydn, Karel van Nieuwenhuyse, Kaat Wils en Berber Bevernage voor hun collegiale vriendschap.

Door de goede contacten met de VGN, EUROCLIO en LKCA heb ik al die jaren veel geleerd over ontwikkelingen in het geschiedenisonderwijs, erfgoed en musea. Een centrale en stimulerende rol daarbij vervulde Joke van der Leeuw, oprichter en eerste directeur van EUROCLIO.

Ik kijk met veel plezier terug op mijn tijd als facultair Opleidingsdirecteur en de intensieve samenwerking met Sonja Braber en Marlite Halbertsma. We leidden de eerste externe Onderwijsvisitatie in 2004. In de afgelopen 20 jaar heb ik tien visitaties voor onderwijs en onderzoek in verschillende rollen meegemaakt: 6 extern en 4 midterm. Gelukkig zijn ze alle positief beoordeeld. Een vriendelijk verzoek aan het College van Bestuur: schaf die midterm visitaties nu eens af! Ze zijn niet licht zoals altijd wordt gezegd maar verzwaren onnodig het reguliere werk.

Binnen de afdeling Geschiedenis heb ik met veel studenten en collega's fijn contact gehad, zoals bij de geschiedfilosofische en methodische colleges, de excursies, de Master Thesis Markt, de vernieuwing van de Bachelor Geschiedenis in 2014 en het managen van de afdeling. Maar zonder de supportstaf was dit nooit gelukt. Ik was blij verrast dat enkele collega's mij hebben voorgedragen voor de Athenaprijs die ik in 2015 uit handen van het College van Bestuur kreeg. Veel dank aan jullie allen, ook voor alle lieve mails, kaarten en bloemen die ik in 2020 kreeg!

Buiten de Erasmus Universiteit was het een voorrecht deel uit te maken van inspirerende gezelschappen, zoals het onvolprezen *Tijdschrift voor Geschiedenis*. Enkele malen per jaar bespraken we als redactie binnengekomen artikelen, themanummers, historiografische debatten en de nieuwe lay-out.

De diners in Utrecht, toen we nog sigaartjes rookten, zal ik niet licht vergeten.

Ik heb vele jaren genoten van het bestuurslidmaatschap van het Premium Erasmianum en heb dierbare herinneringen aan Max Sparreboom, directeur van het Premium en eerder decaan met wie ik als Opleidingsdirecteur had samengewerkt.

Heel bijzonder was de KNAW wetenschapscommissie van het NIOD in de tijd dat Marjan Schwegman directeur was. Onze vergaderingen tijdens een moeilijke periode voor het NIOD, soms met een kleine kring van ervaren bestuurders, waren leerzaam en prettig.

Een zelfde aangename sfeer maak ik nu weer mee in het NL-Lab KNAW Humanities cluster, de commissie Geschiedenis en Letteren van het Cultuurfonds, de onderzoeksschool Huizinga en de Raad voor Geesteswetenschappen.

Tenslotte, in moeilijke situaties merk je hoe belangrijk collega's zijn. Ik dank alle mensen in de Erasmus School of History, Culture and Communication die me in 2019 hebben gesteund, maar vooral het facultair Management Team – Susanne Jansen, Jeroen Jansz en Filip Vermeylen – en de andere hoogleraren Gijsbert Oonk, Dick Douwes en Alex van Stipriaan. Ik dank Paul van de Laar, mijn opvolger als afdelingshoofd, voor de hartelijke contacten in een latere fase. Natuurlijk was er ook de kring van vriendinnen, vrienden, familie en mijn geliefde partner Hans. Bij jullie kon ik de boel relativeren.

Collega's, ik hoop van harte dat jullie de geesteswetenschappen, en vooral de geschiedwetenschap, aan de Erasmus Universiteit in ere zullen houden. Niet alleen deze universiteit maar de hele wereld heeft jullie expertise nodig!

Ik heb gezegd.

